

*Cos femení, cos social.
Apunts d'historiografia sobre els sabers mèdics
i la construcció cultural d'identitats sexuades
(segles XVI-XIX)*

Mònica Bolufer i Peruga

33/34

Les dones i la història

MÒNICA BOLUFER I PERUGA

Universitat de València

Cos femení, cos social

Apunts d'historiografia sobre els sabers mèdics i la construcció cultural d'identitats sexuades (segles XVI-XIX)

«La salud es conveniente á entrambos sexos: porque si los hombres deben ocuparse en varios destinos que requieren fuerza y agilidad; del mismo modo hay bastantes mugeres que estan precisadas á trabajar corporalmente para ganar su vida: y quando esta razon no hubiera, bastaria la que tienen todas señoras y no señoras, como es la de parir y criar hijos robustos.»

Josefa AMAR Y BORBÓN: *Discurso sobre la educación física y moral de las mugeres*, Madrid, 1790 (edició moderna: Cátedra, Madrid:1994).

«...el hombre y la muger son dos entes muy distintos, y cada qual tiene sus pasiones particulares, sus habitos, su temperamento y sus enfermedades.»

Joseph VIGAROUS: *Curso elemental de enfermedades de las mugeres*, Madrid:1807 (trad. de l'original francès de 1801).

El cos com a objecte històric: de la biologia a la cultura

En les ciències socials i les disciplines humanístiques, de la Psicologia a la Sociologia o la crítica literària dels darrers anys, hom pot apreciar un interès creixent per l'estudi del cos, entès no com una mera realitat biològica, sinó com el producte d'una construcció social i cultural, modelat pels discursos i les relacions de poder que configuren les identitats personals i col·lectives. Certament, no és aliena a aquest floriment d'estudis sobre el cos la consciència, tan pròpia del nostre propi temps, de la seua fragilitat i permeabilitat als cànons de bellesa, salut o felicitat difosos per la publicitat o la literatura mèdica. Avui sabem bé que el cos, allò que experimentem com l'àmbit més íntim i propi, «encarna», en el sentit literal del terme, és a dir, fa carn (el terme anglès, *embodiment*, és encara més expressiu de la intensa materialitat que aquest procés evoca) patrons de consum, expectatives socials, models d'identitat que palesen i alhora contribueixen a consolidar les diferències i jerarquies socials.

La historiografia sorgida al voltant de les inquietuds i les aportacions de la història de les dones ha tingut un paper decisiu en la comprensió del caràcter socialment construït dels models de corporalitat i de la pròpia experiència individual del cos. El punt de partida era la consciència que el cos de les dones havia estat històricament un objecte privilegiat del discurs masculí, d'unes maneres que, així s'argumentava, haurien alienat les dones del seu cos, en projectar sobre ell els desitjos i les ansietats dels homes. Més recentment, en convertir-se la Medicina, des de la darrereria del segle XVIII i de manera més clara al XIX, en una activitat exclusivament masculina, lligada a una formació universitària i a un exercici professional regulat, restant les dones en posicions subordinades dins l'estructura de la pràctica mèdica, se les hauria desposseït, com a pacients, del control dels seus propis cossos. No és gens estrany, doncs, que el feminisme desenvolupés un discurs crític sobre els mecanismes psicològics i socials pels quals la subordinació de les dones havia tingut efectes ben palpables sobre la seua relació amb el propi cos, com tampoc que en la història de les dones que començà a produir-se als anys 70, en connexió amb la mobilització social i les discussions teòriques del feminisme, l'estudi del cos de les dones fos un dels objectes privilegiats.

Revisant els nombrosos treballs que d'aleshores ençà s'han produït, és possible distingir-ne dues orientacions predominants. Alguns d'ells adopten un enfocament pròxim a la història social, mentre que d'altres s'orienten cap a la història cultural o l'anàlisi dels discursos. Els primers s'ocupen principalment dels sabers femenins sobre el cos i de les activitats curatives que exercien les dones al món preindustrial. Molts d'aquests estudis es van realitzar en un primer estadi de les investigacions sobre història de les dones, que partien de la constatació de la seua invisibilitat com a subjectes històrics en la història convencional i es proposaven traure a la llum els espais i els sabers femenins del passat que havien romàs ignorats. Hom afirmava que si les dones no estaven presents en el relat històric era perquè aquest les excluïa del seu camp visual, ja que privilegiava les activitats públiques i els sabers reglats

que havien monopolitzat els homes. Calia, per tant, recuperar per a la història les accions i els sabers que sovint havien restat circumscrits a l'àmbit d'allò «privat» (ben aviat es faria palesa la inconveniència d'utilitzar de manera acrítica aquest terme en referir-se a les societats preindustrials), a l'espai de la família i la reproducció, de les coses «sense història». La maternitat, segons que argumentaven les historiadores, era una d'aquestes responsabilitats obscurides, però tenia una història que era necessari reconstruir. No una història immòbil que la presentés com un reducte d'allò més natural i instintiu, sinó una història social i cultural que la mostrés com una experiència personal i una vivència social històricament variable, que les societats a llarg del temps van regular i codificar de maneres diverses. Els sabers i les pràctiques relacionats amb l'atenció a la salut constituïen un altre àmbit femení que els estudis històrics es van llançar a recuperar. No debades, a l'Antic Règim aquestes activitats no eren encara monopolitzades per metges i cirurgians, sinó que les exercien diversos col·lectius, entre els quals hi havia moltes dones, sanadores i comares, que aprenien el seu ofici de manera pràctica, a través de l'experiència al costat d'una altra dona de major edat. I a reconstruir aquestes tasques i aquests sabers, marginalitzats pel desplegament de la Medicina oficial arran de la modernització, es consagraren molts treballs com ara el de Barbra Ehrenreich i Deirdre English (traduït al castellà en 1973) o el de Claudia Pancino (1984). Aquest tipus d'estudis es va beneficiar del clima historiogràfic generalitzat als anys 70 que, de la mà de la història social i la història de les mentalitats, es mostrava propici a l'estudi dels sabers i les sociabilitats populars i del que fins llavors s'havien considerat àmbits «privats», fora de la història, com els de la família, els sentiments o el cos. Ara bé, els enfocaments de la història de les mentalitats aviat van mostrar llurs limitacions a l'hora de copsar amb subtileza analítica els significats i les transformacions de la diferència sexual en les pràctiques i els discursos socials, com han assenyalat encertadament Arlette Farge (en un article de 1986, traduït al castellà en 1991) o, entre nosaltres, Isabel Morant (1995), perquè tendien a presentar la divisió dels espais i les funcions socials entre els sexes com a constants històriques, més que no a estudiar-les com a manifestacions de configuracions històriques de poder.

Un altre conjunt d'investigacions, que més endavant comentarem, s'orientava a estudiar la mirada que sobre el cos de les dones havia projectat al llarg dels segles, i molt particularment des de l'època de la Il·lustració, el discurs de la Medicina oficial. Efectivament, les societats de l'Antic Règim s'interrogaren de manera insistent sobre la diferència dels sexes, i llurs reflexions, moltes vegades escrites per homes, solien prendre la forma de discursos sobre les dones, que les pensaven, definien, lloaven i censuraven en gran nombre de textos que tractaven de regular els seus comportaments i de fixar la seua «naturalesa». Entre ells, els escrits dels metges adoptaven davant dels seus lectors la força de les evidències científiques i tingueren, des del període tardà de l'època moderna, un pes cada vegada major entre els discursos justificadors de l'ordre social o sancionadors dels canvis que en els comportaments

col·lectius desitjaven els sectors reformistes. El segle XVIII va marcar una fita fonamental en la seua influència social. Gradualment, el poder de la moral religiosa a l'hora de prescriure conductes socials i models de masculinitat i feminitat es va veure no desplaçat, però sí complementat i de vegades discutit per la veu dels metges, que, tot i respectar l'autoritat moral dels eclesiàstics, invocaven uns altres objectius: el benestar, a la terra més que no al cel, i la pública utilitat, una condició dels quals era la salut moral i física, tant dels cossos individuals com del cos social.

Allò que ha fet la historiografia ha estat, d'una banda, revitalitzar i estudiar els sabers, els rituals i les solidaritats femenines que es teixien entorn dels moments dels quals les dones eren protagonistes mentre que els homes hi eren pràcticament absents o ocupaven un lloc secundari, com ara en el naixement o en la criança dels fills, i així es reconstruïen les especificitats d'una «cultura femenina». D'una altra banda, també han estat objecte de l'interès de les historiadores els discursos normatius que dictaven a les dones com havien de ser, conduir-se i sentir, uns discursos que no deixaren de tenir efectes sobre les seues experiències del cos i la maternitat i la percepció de la pròpia identitat. Des del principi, aquestes preferències temàtiques provocaren algunes inquietuds i donaren lloc a advertències crítiques per part de certes historiadores. Algunes de les primeres es deixaren sentir al congrés que, titulat «Une histoire des femmes, est-elle possible?», va reunir en 1983 un bon grapat d'historiadores franceses amb l'objecte de realitzar un balanç de la trajectòria dels estudis d'història de les dones fins en aquell moment i de reflexionar sobre les perspectives de futur. Arlette Farge i Catherine Fouquet assenyalaren en aquell moment els perills possibles que al seu parer implicava centrar-se en el cos i en els discursos com a objectes privilegiats de la història de les dones. Els preocupava que l'interès per aquests temes tingués com a conseqüència una història «immòbil» que separés les dones de la Història amb majúscules. Fer la història de la maternitat, l'embaràs i el part, estudiar les professions femenines, com la de comares, potser no suposava reproduir una de les dicotomies més tradicionals del pensament occidental, aquella que associa els homes amb la cultura i les dones amb la naturalesa, i que imagina aquestes més determinades que ells pels seus cossos sexuats, tancades en la presó de la biologia? Aquesta mena d'interrogants es van plantejar al congrés, i hi van rebre una resposta negativa de Catherine Fouquet. Autora, ella mateixa, de treballs d'història sobre el cos de les dones, opinava que sols una historiografia molt poc exigent i gens crítica en l'ús de les fonts podia donar una impressió de constants invariables en l'experiència i la representació del cos femení. Ben al contrari, segons la seua opinió, fer-ne la història contribuiria a destruir el mite de l'«etern femení» i a situar en la història la construcció i recomposició cultural i social de les identitats sexuades: «*Tout change à partir du moment où l'on démontre que le corps féminin lui-même a son histoire, même à travers ses plus humbles fonctions (...). L'illusion entretenue de l'éternel féminin masque ces différences profondes, dans le temps, le lieu, selon le groupe social considéré.*» (FOUQUET, 1984). Com ho expressava en un treball més recent

Gisela Bock, la mateixa noció d'allò que és biològic i allò que, per contra, és cultural s'ha construït històricament: «*la biología constituye, en sí misma, una categoría socio-cultural que ha marcado y distorsionado la percepción y la relación de los sexos, al mismo tiempo que la de otros grupos. (...) estudios centrados en la biología de la mujer (tales como la historia de la maternidad, el parto, las comadronas, las nodrizas, las prostitutas, han demostrado que la cultura y la historia conforman el cuerpo femenino (al igual que el masculino).*» (BOCK, 1991, pp. 62 i 64).

L'altra por, que aquests treballs poguessen produir una història de les dones aïllada de la Història general, tampoc no s'ha confirmat, almenys pel que fa als estudis amb major qualitat i subtilesa interpretativa. Ben al contrari, aquests treballs han mostrat precisament que la construcció de la feminitat és una part del procés de la construcció cultural de la diferència dels sexes que afecta tots dos, i que els cossos sexuats són una peça clau en els discursos polítics i socials que, com ara els discursos i la pràctica política del reformisme il·lustrat, prenen com a justificació i objectiu la reforma de la societat, el creixement de la població i la transformació d'hàbits i valors col·lectius. En aquest sentit, la història de les dones ha contribuït a assentar els principis teòrics que inspiren les modernes investigacions sobre el cos. Aquestes assumeixen que el cos no és un a priori històric, una simple evidència biològica, sinó un dels llocs on es construeixen i es combaten de la manera més poderosa les nocions culturals sobre l'ordre social. I entenen el discurs mèdic, un dels mecanismes que a través del temps ha modelat els cossos, no com un saber transparent, les transformacions del qual estarien impulsades tan sols per l'evolució neutra i autònoma de la ciència, sinó com una manifestació cultural que, com qualsevol altra, conté de manera indefugible una ideologia i participa dels valors morals i socials de les diferents èpoques i societats. Precisament, després de la transformació epistemològica que implicà la revolució científica dels segles XVI i XVII i de la lenta secularització de la cultura occidental, que avançà considerablement, almenys entre els sectors benestants i il·lustrats de la societat, al segle XVIII, la Medicina i la ciència van ser els sabers que es presentaren com a més autoritzats per produir aparença de veritat. Així ho indicava Roy Porter, un destacat representant de la potent escola anglosaxona d'historiadors de la ciència, en un balanç recent de la historiografia sobre el cos: «*Los estudiosos han advertido que sería groseramente simplista suponer al cuerpo humano una existencia intemporal como objeto natural y no problemático, con necesidades y deseos universales, afectado de forma diversa por la cultura y la sociedad ('reprimido' en unas épocas y 'liberado' en otras, etc.). Es evidente la inutilidad de esta tosca división entre naturaleza y cultura; sería, además, una concepción errónea —y un sarcasmo!— dar nuevo aliento al viejo dualismo mente/cuerpo intentando estudiar la historia ('biológica') del cuerpo independientemente de las consideraciones ('culturales') de la experiencia y su expresión en la lengua y la ideología.*» (PORTER, 1993, p. 258).

Producte, en bona part, de la societat i la cultura, el cos està subjecte a les condicions materials de vida que als diferents sectors de la població imposen en cada moment

els costums d'alimentació i de vestit, les pautes de sexualitat, el nivell i la disponibilitat de l'atenció sanitària, uns recursos distribuïts, òbviament, de manera profundament desigual i jerarquitzada. Tanmateix, també és modelat per les disciplines que hom li imposa i que són interioritzades. Aquestes disciplines socials inculquen unes «tècniques del cos», un concepte que el sociòleg Marcel Mauss defineix com «*la forma en que los hombres, sociedad por sociedad, hacen uso de su cuerpo en una forma tradicional*» (1971, p. 337). Val a dir, doncs, que els gestos, els moviments i les actituds considerats com a «naturals», com ara aquells vinculats a l'alimentació, el desplaçament, la reproducció, la criança dels fills, etc., formen part de l'*habitus*, dels costums adquirits per l'educació i la socialització. I d'aquest aprenentatge, se'n pot dir que llaura en la carn, a colp de discursos i de pràctiques socials, els perfils de les hegemònies, les relacions de poder, la col·laboració i la dependència pròpies d'una època i una societat determinades. No debades el «procés de civilització» teoritzat per Norbert Elias (1987), de transformació dels comportaments, les mentalitats i les formes de relació social al llarg dels segles moderns, implicà, en bona manera, el desenvolupament de formes de contenció del propi cos, de les seues necessitats, moviments i expressivitat, així com també dels contactes amb els cossos dels altres. Recollint la influència d'Elias, així ho ha expressat, una vegada més, Roy Porter: «*el autocontrol físico ha casado perfectamente con el deseo de controlar los cuerpos de los demás para conseguir un mejor orden social y religioso-moral.*» (PORTER, 1993, p. 272).

Els canvis del discurs mèdic i de les pràctiques de cura del cos: estudis recents

Els treballs que al llarg dels últims 25 o 30 anys s'han realitzat sobre la representació mèdica de la feminitat són ben nombrosos en diferents països i, de manera no massa sorprenent, ho són més els referits al segle XVIII, una època de transicions significatives en la societat i la cultura europees, també en les representacions i les pràctiques de la diferència sexual i en el poder social i ideològic dels metges en la configuració de les mentalitats col·lectives. A França, Claude Thomasset, coautora, juntament amb Danielle Jacquart, del llibre *Sexualidad y saber médico en la Edad Media* (1989), en la seua contribució a la *Historia de las mujeres en Occidente. II. La Edad Media*, traduïda al castellà en 1992, va sintetitzar amb gran claredat el lloc que les dones ocupaven en els pressupòsits teòrics de la medicina galènica, que va constituir, fins al segle XVII o fins i tot bona part del XVIII, el fonament de la Medicina occidental. Evelyne Berriot-Salvadore, autora d'un estudi sobre les imatges femenines en la medicina del segle XVI i principi del XVII, resumeix al volum III de la mateixa obra les pervivències d'aquest esquema teòric en la medicina durant l'època moderna. Jean Pierre Peter es va aproximar en 1977, a través de l'estudi de manuscrits mèdics francesos del segle XVIII, a les actituds subjectives i ambivalents, entre la fascinació i el temor, que el cos femení despertava entre els metges. Des d'una perspectiva més

tradicional d'història de les idees, encara que amb una profunda erudició i sòlids fonaments intel·lectuals, Paul Hoffmann va fer dels textos científics, juntament amb els filosòfics, el material del seu estudi clàssic, publicat en 1976 i sintetitzat en un article de 1977, sobre les «teories de la feminitat» al segle XVIII.

Amb una perspectiva diferent, una filòsofa i historiadora feminista, Geneviève Fraisse, ha estudiat el concepte de la feminitat que encunyaren els *médecins-philosophes* de principi del XIX (Virey, Moreau de la Sarthe, Cabanis), en el context de la seua investigació sobre el debat cultural de la societat francesa postrevolucionària i sobre la manera en què aquesta es va configurar com una «democràcia excloent» (FRAISSE, 1991 i 1992). D'altra banda, en analitzar la participació dels metges en els intents de reforma dels hàbits indumentaris al segle XVIII (projectes i utopies que traduïen els nous valors estètics i morals de senzillesa i moderació propis del reformisme il·lustrat), autors com ara Philippe Perrot (1984), Daniel Roche (1989), Georges Vigarello (1985) o Nicole Pellegrin (1991) han advertit l'obsessió que reformistes i homes de ciència mostraven per l'aparença de les dones. Per justificar les seues campanyes contra els estils de vestir de les dones de les elits del seu temps, els metges invocaven arguments científics i raonaments poblacionistes, afirmant que aquelles posaven en perill la seua pròpia salut i la dels seus fills, i amb ella la prosperitat social. Tanmateix, el seu esforç per imposar estils de vida que deien que eren més sans formava part d'un procés cultural més ample, que implicava una transformació dels valors socials, nous criteris de distinció que subratllaven la salut, la moderació, la «virtut» i el mèrit com a paràmetres alternatius o complementaris del naixement i el llinatge, i una redefinició més rígida dels espais socials «públics» i «privats», fent-los correspondre, respectivament, amb les esferes d'actuació i responsabilitat d'homes i dones.

Un tema com el de la construcció cultural dels cossos a través dels discursos i les pràctiques de la modernitat no podia deixar d'acusar la influència de Michel Foucault. Des de *Vigilar a castigar* fins a *El nacimiento de la clínica*, ell, efectivament, es va interessar per les disciplines del cos en el context de la transició entre els sistemes disciplinaris propis de l'Antic Règim i aquells característics de la modernitat i, en particular, pel paper que en la construcció de nous models de comportament van exercir el discurs i la mirada mèdica. Precisament, a la *Historia de la sexualidad* va fer del procés d'«histerització» de les dones per la medicina contemporània, que a partir de la darrereria del segle XVIII i sobretot del segle XIX tendria a qualificar de patològics els seus comportaments sexuals no normatius, un dels exemples (juntament amb la configuració de la categoria de l'«homosexual» i la «pedagogització» de la sexualitat infantil arran de la campanya contra l'onanisme) dels processos de construcció moderna de la sexualitat. Va ser des d'una perspectiva impregnada de la influència foucaultiana que Jacques Donzelot va reconstruir, a *La police des familles* (1977), la manera com als segles XVIII i XIX el discurs mèdic va contribuir a crear un nou sentit de la responsabilitat de les famílies en la construcció de l'ordre moral

i social, especialment a partir de la idea de les obligacions morals i higièniques de les mares, amb les quals els metges establiren una aliança que proporcionava a aquelles una nova influència en les famílies alhora que els concedia a ells la potestat d'intervenir en les llars privades en nom del benestar i la salut física i moral.

Entre les historiadores franceses, una de les millors especialistes en aquestes qüestions és la veterana i encara activa Yvonne Knibiehler. Autora de diversos articles sobre dones i Medicina al segle XVIII i principi del XIX (KNIBIEHLER, 1976a i 1976b), entre les seues obres principals cal destacar *La femme et les médecins*, un llibre escrit en col·laboració amb Catherine Fouquet (KNIBIEHLER i FOUQUET, 1983) que analitza l'evolució de la imatge de les dones en la literatura mèdica des de l'Antiguitat fins al segle XVIII, amb una atenció especial a la manera com la Medicina entre la Il·lustració i l'època napoleònica va representar la dona com a empresonada i determinada pel seu cos. Fruit també del treball conjunt d'ambdues autores havia estat, uns anys abans, el llibre *Histoire des mères. Du Moyen Âge à nos jours* (KNIBIEHLER i FOUQUET, 1977), que estudiava el discurs mèdic com un d'aquells que van contribuir poderosament a difondre la nova imatge «rousseauiana» de la maternitat com una vocació absorbent i gratificant, vertadera raó de ser de les dones, en la qual es fonamentava el model sentimental de família, una temàtica que Yvonne Knibiehler ha continuat explorant en treballs més recents.

Basant-se també en textos mèdics, juntament amb d'altres fonts, com a informes policíacs o disposicions municipals, Elisabeth Badinter va analitzar en un llibre polèmic, publicat en francès amb el títol *L'amour en plus. Une histoire de l'amour maternel* (1977), la construcció ideològica de l'amor maternal. Segons la seua interpretació, es tractava d'un mite creat pels homes del segle XVIII per induir les dones, que en l'Antic Règim participaven més, de manera diversa segons el seu estatus, en la vida social i de relació, a bolcar-se en l'atenció als seus fills. És una lectura suggeridora que, tanmateix, cau en l'anacronisme de suposar que l'amor maternal no existia abans de la seua «invenció» il·lustrada i que, a més, simplifica els mecanismes de la construcció de valors i pràctiques socials. Bé ho van entendre Marcel Bernos, Yvonne Knibiehler i Catherine Fouquet, en una encertada crítica del llibre de Badinter en què assenyalaven que les manifestacions d'afecte són formes culturals variables al llarg del temps, i per tant no pot deduir-se la seua inexistència pel fet que a les societats del passat hagen pres formes diferents d'aquelles que ens resulten habituals. La conclusió de Badinter derivava d'una lectura poc crítica de les fonts, especialment de les denúncies escandalitzades dels metges il·lustrats sobre la «negligència» de les mares envers els seus fills, en lloc de veure-les com el que eren: part d'una campanya d'opinió en favor de la transformació dels estils de vida socials i les actituds de les famílies.

Més matisades, i per això més interessants, van ser les interpretacions que d'aquest mateix tipus de fonts van fer historiadores vinculades a la demografia i l'antropologia com ara Marie France Morel (1977) o Adèle Fauve-Chamoux (1976 i 1977). Elles